

**Бібліографічне посилання:** Драч О.О. «Засіяв книжними словами серця вірних»: освіта і освіченість у Русі. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення* / редкол. В.О. Огнев'юк, О.С. Александрова, В.М. Андрєєв та ін. Київ: КУБГ, 2019. С.137-162.

**Драч Оксана Олександрівна**

**«Засіяв книжними словами серця вірних»:  
освіта Русі доби Ярослава Мудрого**

На початку зауважимо, що історіографії теми притаманні два домінуючі вектори її висвітлення, по-перше, прагнення знайти в культурі Русі елементи західної середньовічної шкільно-університетської системи, успадкованої від пізньої античності з чітким визначенням навчального компоненту, розробленими дидактичними принципами, зразками навчальної літератури; по-друге, моделювати систему освіти Русі на кшталт тогочасної візантійської<sup>1</sup>.

Нині фахівці ставлять під сумнів тезу про наявність у православному слов'янському світі організованого навчання, яке на Заході і в ранній Візантії пов'язано з «семи вільними мистецтвами», принаймні до XVI ст.<sup>2</sup> Українські дослідники висловлюють упевненість, що в середньовічній Русі існувала досить велика кількість шкіл, проте наголошують на відсутності джерельних свідчень, що навчальні осередки називали школами і вони мали подібні до пізніших шкіл організаційні форми<sup>3</sup>. По суті від часу, як М.С. Грушевський

---

<sup>1</sup> Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков. Сборник статей и материалов / отв. ред. Н. В. Ревякина. Иваново, 1995. С. 7.

<sup>2</sup> Thompson F. The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus: The Myth and the Enigma // Harvard Ukrainian Papers. Vol. 12/13. Harvard, 1988/1989. P. 214 - 261.

<sup>3</sup> Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні [Електронний ресурс] // Історія української культури. К.: Наукова думка, 2001. Т. 2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult214.htm>

зауважив, що «питання про організацію освіти і навчання, школи та її рівня на Русі – питання багато дискутоване і не приведене до повної ясності»<sup>4</sup> в українських історико-освітологічних студіях воно так і набуло належного наукового висвітлення.

Не сприяє дослідженню теми домінантний в історико-освітній літературі презентиський підхід з його настановою розповісти про минуле мовою сучасності, відповідно до якого освіту Русі вивчають з позиції набуття певної системи знань в освітніх інституціях<sup>5</sup>. Сформований добою Просвітництва презентизм є виправданим при вивченні освітніх моделей більш пізнього часу. Застосування його для студіювання освіти Русі X – XIII ст. призводить, за визначенням М. Блока, до «гріху анахронізму»<sup>6</sup>. Окрім того, керуючись ним, дослідники стикаються з потужним опором давньоруського матеріалу: вони не можуть знайти в джерелах свідчень для опису реалій освітньої системи, подібної до сучасної. Дослідники вимушено констатують, що відомості про навчання і грамотність досить розрізнені, мало систематизовані і не дають можливості комплексно схарактеризувати освіту і ступінь охоплення нею населення Русі. Достеменно не знаємо, якою була система навчання і наскільки її можна назвати шкільництвом<sup>7</sup>. Як слушно стверджує О. Є. Кошелева, системи, представлені школами, навчальними предметами, підручниками, професійними вчителями, педагогічними працями, державними інструкціями з питань освіти, в Русі не було<sup>8</sup>.

Складності розгляду теми додає усталена в науковій літературі думка про те, що інституалізоване, формальне навчання можливо лише в

---

<sup>4</sup> Грушевський М. С. Освіта і школа, їх рівень [Електронний ресурс] // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 2.. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush201.htm>

<sup>5</sup> Кошелева О. Е. Обучение в русской средневековой православной традиции // Одиссей. Человек в истории 2010/2011. Школа и образование в Средние века и Новое время. М.: Наука, 2012. С. 47.

<sup>6</sup> Драч О.О. Зарубіжна історіографія всесвітньої історії. Черкаси: Вид. Ю.А. Чабаненко, 2015. С. 55.

<sup>7</sup> Попович М.В. Культура Київської Русі // Попович М. В. Нарис історії української культури. К.: АртЕк, 1998. С. 86.

<sup>8</sup> Кошелева О. Е. Обучение в русской средневековой православной традиции // Одиссей. Человек в истории 2010/2011. Школа и образование в Средние века и Новое время. М.: Наука, 2012. С. 47.

суспільствах, які мають писемність. У них знання виведено за межі сім'ї, роду і стандартизовано. Такого знання навчають у спеціальних установах, воно цілеспрямовано поширюється. Деякі автори навіть вважають, що термін «освіта» у вузькому сенсі описує саме такий педагогічний процес. При вивченні таких суспільств писемність поєднують зі школою чи «школоподібними» інституціями<sup>9</sup>. Неписемні традиційні суспільства за такого підходу виключено зі студіювання освітніх процесів.

Поширеність вищезазначеного підходу зумовило активне доведення радянською археологією та історіографією наявності писемності в Русі до офіційного прийняття християнства й обґрунтування розгалуженої мережі шкільництва. В українській радянській історіографії такої позиції дотримувався С. Д. Бабишин, який підкреслював, що саме письмо (окрім слова й особистого прикладу) стало новим комунікаційним засобом «трансляції» досвіду і знань, і зумовило зародження школи як суспільно масового явища<sup>10</sup>. На його думку, на початку X ст. у Русі склалися умови для виникнення двох типів шкіл – язичеської і християнської.

Утім, у зарубіжній науці наявний більш виважений підхід (С. Скрібнер, М. Коул, Р. Фіннеган, Б. Стріт), представники якого стверджують, що доба писемності й абеткової грамотності не відокремлені прірвою від попередньої культурної традиції. Поява писемності сприяє розвитку первісних освітніх структур, переорієнтації здібностей індивіда. Науковці розглядають технології письма переважно як засіб, а не деміурга освіти. Навчаючи, культура формує когнітивні навички, за (чи без) допомоги писемності. Антропологами з'ясовано, що як грамотність не обов'язково пов'язана зі школою, так і формальне навчання не завжди корелюється з

---

<sup>9</sup> Безрогов В. Г., Иванченко В. Г. Ученичество и школы в древних и средневековых обществах // Проблемы современного образования. 2010. № 5. С.37.

<sup>10</sup> Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша пол. XIII ст.): навчальний посібник. К.: Вища школа, 1973. С. 10.

інституалізованою (шкільною) освітою<sup>11</sup>. Отже, новітні історико-антропологічні підходи створюють передумови для переосмислення розвитку освіти Русі, усувають традицію «рівняння на Захід» при вивченні давньоруської освітньої спадщини.

На початку кілька зауваг щодо термінології освіти Русі.

В опрацьованій науковій літературі з історії освіти і педагогічної думки Русі традиційно вживається поняття «школа». Термін школа (σχολή) грецького походження й спочатку означав «дозвілля, вільне проведення часу», з часом вживано в значенні «заняття на дозвіллі» (у Платона), потім – «навчальні заняття», «бесіда філософів» (у Плутарха). У досліджуваній нами період школа середньовіччя включає широке коло освітніх інституцій, в яких реалізовували навчання різного рівня і спеціалізації. Контроль і опіка над ними входили до компетенції церкви, проте не належали до її першочергових завдань<sup>12</sup>.

Водночас писемні джерела Русі не містять терміну «школа». Уперше його вжито в 1382 р. Представники «патріотичного» напрямку радянської доби (Б. Д. Греков, М. Н. Тихомиров, Л. В. Черепнін, А. В. Арциховський, В. Л. Янін), наслідуючи загальноєвропейську традицію, ретроспективно поширили термін «школа» на освітні інституції Русі<sup>13</sup>.

У давньоруських писемних пам'ятках вжито поняття «учення книжне» від дієслова «учити», з часом усталився термін «училище». Давність його підтверджено побутуванням у діалектах. Зокрема, у карпатських говірках до середини XIX ст. до шкіл (закладів) вживали слово «учило». М. С. Шашкевич

---

<sup>11</sup> Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление: психологический очерк / пер. с англ. М.: Прогресс, 1977. 261 с.

<sup>12</sup> Парамонова М.Ю. Школа // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А.Я. Гуревича. М.: РОССПЭН, 2007. С. 586.

<sup>13</sup> Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства, XIV – XVII вв. (далі – Антология...) / АПН СССР; ред. С.Ф. Егоров и др. М.: Педагогика, 1985. С. 109.

назвав свій підручник грамоти «Читанка для діточок в народних училищах руських» (1836)<sup>14</sup>.

Для забезпечення джерельної автентичності, історичної достовірності і наближеності дослідницького матеріалу до описуваної епохи – доби X – XIII ст. на позначення освітніх інституцій Русі будемо використовувати термін «учення книжне» (а не школи), підставами для чого слугують пам'ятки давньоруської писемності, а також «Словарь української мови» Б. Д. Грінченка (1909)<sup>15</sup>.

Наголосимо також, що в Русі домінантною формою навчання було «учнівство», яке, на думку В. Г. Безрогого, у традиційному суспільстві займає важливу нішу між родиною / громадою (неформальною освітою) і школою (формальною освітою), яка зогранізовувалася<sup>16</sup>. Учнівство становить проміжну форму освітньої інституції і включає елементи як формального, так і неформального навчання. Воно вже не обмежено родинними зв'язками учителя й учнів, має певну «програму» навчання. Водночас учнівство більш динамічне, ніж школа, оскільки базоване на індивідуальних, інтерсуб'єктних, а не групових стосунках, а також менш регулярне: припиняється і відновлюється за бажанням сторін.

### **Освіта як наслідок християнізації Русі**

Зародження писемної культури дослідники пов'язують саме з міським типом культури, незалежно від характеру міста і етноконфесійних особливостей його мешканців<sup>17</sup>. Оволодіння слов'янами писемною культурою зумовлено потребами християнської релігії, функціонуванням

---

<sup>14</sup> Шашкевич М. Читанка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/Sh/ShashkevychM/Chytanka.html>

<sup>15</sup> Словарь української мови / упор. Б. Грінченко. – 1907-1909. – Т. I-IV. – С. 2737.

<sup>16</sup> Безрогов В. Г. Традиции ученичества и институт школы в древних цивилизациях / В. Безрогов ; Рос. акад. образования, Ин-т теории и истории педагогики. М. : Памятники ист. мысли, 2008. С. 135.

<sup>17</sup> Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. (далі – Очерки истории школы) [Електронний ресурс] / Отв. ред. Э. Д. Днепров; [АПН СССР, НИИ общ. педагогики]. М. : Педагогика, 1989. – Режим доступу: [https://www.booksite.ru/ancient/reader/spirit\\_2\\_05\\_01.htm](https://www.booksite.ru/ancient/reader/spirit_2_05_01.htm)

потужної князівської держави, її центральної і місцевої адміністрації, що потребували нових форм соціалізації, іншого виховання і навчання населення. Християнська релігія – книжна релігія, і тому громади християн не могли обходитися без грамоти і школи<sup>18</sup>. Процес християнізації почався з верхів. Ще до хрещення Русі в 988 р. християнізація проникає в соціальну еліту, захоплюючи в першу чергу княжу дружину і самих князів (хрещення Ольги і Володимира, а також передбачуване навернення до християнства Аскольда). Дослідники наводять чимало фактів, що до офіційного прийняття Руссю християнства в найбільших політичних центрах держави Києві, Новгороді, Смоленську вже наявна писемність, були грамотні люди, що дає підстави для твердження про започаткування практики індивідуального навчання грамоті<sup>19</sup>.

Витоки освіти в Русі науковці традиційно виводять з акту хрещення держави князем Володимиром у 988 р. Літописець у «Повісті временних літ» оповідає, що Володимир, охрестивши киян, «нача поимати у нарочитый чади дѣти и даяти на ученье книжное»<sup>20</sup>. Це є першим офіційним засвідченням про початок систематичного навчання в столиці держави Києві. Лаконічний запис літописця констатував, що християнізацію і запровадження учення книжного в Русі забезпечили жорсткі урядові заходи. Великий князь і його найближче оточення, грецькі священники, які прийшли з ним з Корсуня разом з царівною Анною, були зацікавлені в поширенні нової, християнської релігії як духовної основи держави. Володимир Святославич кривно дбає про освіту панівної верстви, яку насаджували згори. Дітей знатних осіб, бояр велінням великого князя забирали у батьків і віддавали «на учення книжное»

---

<sup>18</sup> Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша пол. XIII ст.): навчальний посібник. К.: Вища школа, 1973. С. 10.

<sup>19</sup> Очерки истории школы...

<sup>20</sup> Повесть временных лет / подгот. текста Д.С. Лихачева; пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, Ч. 1-2. 1950. С. 81.

«учителям», вірогідно, грекам і болгарам, а також і русичам, які опанували «премудрість книжну».

Дослідники звернули увагу, що мова йде про дітей «нарочитої чади», вищих верств суспільства, отже заходи Володимира мали на меті не просту підготовку церковників. На думку М. С. Грушевського, дії великого князя були скеровані на культурне виховання вищих верств, наділення їх засобами візантійської освіти і книжності, а також підготовку освічених осіб для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої ієрархії<sup>21</sup>. Просвітницькі ініціативи батька було продовжено в діяльності його наступника на престолі князя Ярослава Володимировича. Зокрема, «Повість временних літ» повідомляє, що Ярослав «приде к Новгороду, собра от старост и поповых детей учити книгам»<sup>22</sup>.

З питання щодо характеру освітніх інституцій, організованих за велінням великого князя київського Володимира і Ярослава, дослідники мають різні думки. Більшість підтримує позицію Є. Є. Голубинського, який вважав, що, дбаючи про поширення освіти серед боярства, київський князь використовував досвід греків (візантійців), у яких освіта була приватною справою<sup>23</sup>. Точку зору на школи Русі як державні палацові установи відстоює С. Д. Бабишин<sup>24</sup>. Оцінюючи наслідки християнізації, М. Ю. Брайчевський стверджував наявність у головних містах (Києві, Новгороді, Полоцьку, Галичі, Чернігові та інших удільних столицях) навчальних закладів вищого типу; елементарних шкіл – у більшості великих населених пунктів<sup>25</sup>. Сучасні українські науковці наслідують традицію: дії князів Володимира і Ярослава

---

<sup>21</sup> Грушевський М. С. Книжна словесність київської доби [Електронний ресурс] // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 2. С. 5–50. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush201.htm>

<sup>22</sup> Цит. за: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. С. 315.

<sup>23</sup> Голубинский Е. Е. История русской церкви. М.: Университетская тип. Т.1. 1900. С. 19.

<sup>24</sup> Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша пол. XIII ст.): навчальний посібник. К.: Вища школа, 1973. С. 13.

<sup>25</sup> Брайчевський М.Ю. Утверждение христианства на Руси. К.: Наукова думка, 1989. С. 268.

розцінюють як запровадження державних шкіл у Києві та Новгороді, а соціальну диференціацію учнів цих освітніх осередків («нарочитої чаді» і дітей старост та попів) пов'язують зі структуруванням шкіл двох ступенів: для виховання вищих і нижчих служителів церкви<sup>26</sup>.

Дійсно, дослідники середньовічної освіти виділяють кілька категорій шкіл за рівнем і структурою здобутої в них освіти. Утім вони наголошують на умовності такого поділу, оскільки проблемою типізації є відсутність уніфікованих програм і систематичної організації навчального процесу<sup>27</sup>. Нижчу ступінь становили елементарні школи, що давали навички церковного співу і читання, більш високий рівень освіти забезпечували граматичні школи та школи, які спеціалізувалися на підготовці до адміністративної діяльності<sup>28</sup>. Така система шкільництва діяла в добу високого середньовіччя в Західній Європі, проте підстави для аналогій із нею на матеріалах Русі досліджуваного періоду відсутні.

Важливим аспектом вважаємо з'ясування як відреагувало язичницьке суспільство Русі на освітні ініціативи князівської влади. Звернемося до слів літопису: «І почав [Володимир] посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі»<sup>29</sup>. Літописець, оповідаючи про цю подію, наголосив на реакції матерів. Жінки голосили прилюдно, оскільки такий був звичай оплакувати мерців. Отже, державна влада у відповідь на свої освітні заходи отримала негативну суспільну реакцію, засвідчену публічно. Дослідники пояснюють таку парадоксальну для сучасної людини реакцію матерів прірвою, що розділяла не лише дві культури, а по суті два

---

<sup>26</sup> Висоцький С. О. Писемність. Освіта [Електронний ресурс] // Історія української культури. К.: Наукова думка, 2001. Т. 1. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult04.htm>

<sup>27</sup> Парамонова М. Ю. Школа // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А. Я. Гуревича. М.: РОССПЭН, 2007. С. 588.

<sup>28</sup> Там само.

<sup>29</sup> Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar04.htm>



різні світи. Оволодівши писемністю, рідні діти опинялися з іншого боку цієї прірви: «вони втрачали свою родоплемінну приналежність, оскільки в цьому випадку самовизначення за вірою домінувало над самовизначенням по крові»<sup>30</sup>. Так автор «Повісті временних літ» показав поділ суспільства Русі на «нових» і «старих» людей, легітимацію в ньому поняття «нові люди» як «кращі люди», які досягли успіхів у пізнанні християнської істини.

Уперше людей Русі називає «новими» і вважає, що саме їм належить майбутнє, письменник Іларіон (пізніше – митрополит Київський), наближена до Ярослава Мудрого особа, в оригінальному літературно-церковному творі «Слово про закон і благодать». Говорячи про культурний стан київського суспільства, він уже міг зазначити: «Ни къ невѣдущимъ бо пишемъ, но прѣзлиха насышьемся сладости книжныя»<sup>31</sup>. Отже, завдяки заходам влади прошарок «нових людей» – носіїв християнської культури було сформовано.

Державна влада потребувала підготовки більшого числа письменних, вишколених людей для практичних цілей і завдань релігійно-просвітницького характеру. За підрахунками дослідників, «палацова школа Володимира з контингентом в 300 учнів за 49 років (988 – 1037) могла підготувати понад тисячу освічених вихованців»<sup>32</sup>. Повідомлення літописців про масові забирання дітей у науку, практиковані навіть проти волі їх сім'ї, М. С. Грушевський пояснює широко запровадженням колективним навчанням, яке він називає «своєрідною організацією шкільною»<sup>33</sup>.

---

<sup>30</sup> Прохоров Г.М. Прошлое и вечность в культуре Киевской Руси // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. Сб. научн. трудов. К.: Наукова думка, 1987. С. 33.

<sup>31</sup> Висоцький С. О. Писемність. Освіта [Електронний ресурс] // Історія української культури. К.: Наукова думка, 2001. Т. 1. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult04.htm>

<sup>32</sup> Антологія... С.112.

<sup>33</sup> Грушевський М. С. Освіта і школа, їх рівень [Електронний ресурс] // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush201.htm>

Водночас за лаштунками писемних документів залишалися повсякденні реалії акультурації русичів. Як наголошують дослідники, для язичницького населення з власною усно-міфологічною культурою й усталеними практиками соціалізації дітей (які побутували в народному середовищі не одне століття) процес залучення як до інституцій, так і до письмової культури християнської церкви був складний<sup>34</sup>. Реалізована очільником держави князем Володимиром Великим спроба організації новаційних освітніх інституцій – учення книжного / християнської школи – на язичницькому ґрунті проходила болісно. На першому етапі книжну науку населення сприймало як небезпечне нововведення, здатне зруйнувати одвічні засади.

Наступником просвітницької політики батька став великий князь Ярослав Мудрий, який розширив реалізацію державних освітніх заходів на регіональний рівень. Ним у 1030 р. ініційовано організацію учення книжного в Новгороді<sup>35</sup>. Контингент учнів новгородської освітньої інституції складався з дітей духовенства і міських урядників. Головне її завдання полягало в підготовці грамотного міського адміністративного апарату і священиків, яким доводилося діяти в умовах жорсткого супротиву язичників у регіоні християнським новаціям.

Новгородський заклад учення книжного став інституцією, навколо якого гуртувалися представники культурного просвітництва. Його функціонування посприяло організації мережі осередків елементарної грамоти в північному регіоні Русі, що підтверджено матеріалами археологічних розвідок. Новгородський заклад освіти не тільки забезпечив поширення грамотності, а й зумовив формування християнсько-інтелектуальної традиції писемної культури, втіленням якої стала місцева книжність. У Новгороді написано Остромирове Євангеліє, опис Добриною Ядрейковичем Царгорода,

---

<sup>34</sup> Кошелева О. Е. Обучение в русской средневековой православной традиции // Одиссей. Человек в истории 2010/2011. Школа и образование в Средние века и Новое время. М.: Наука, 2012. С. 48.

<sup>35</sup> Антология... С.113.

математичний трактат Кирика; збережено для нащадків «Ізборник 1073 р.», початковий літописний звід, коротку редакцію «Руської Правди». Саме джерела з новгородських книгозбірень покладено в основу Великі Четві Мінеї (зібрання всіх книг, пошанованих у Русі) у 12 томах.

Дбав великий князь Ярослав про розвиток літератури і книжної справи в столиці держави Києві. Завдяки його турботам при Софійському соборі організовано гурток гарно підготовлених книжників і вчених (М. Ю. Браїчевський його називає «своєрідна академія» / «університет»), які не лише перекладали і переписували давні тексти, але й творили нові літературні праці, що віддзеркалювали ідеологію епохи<sup>36</sup>. За повідомленням літописця Ярослав «зібрав писців много, і переклали вони із грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, за їхніми книгами повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова»<sup>37</sup>. Отже, великий князь для роботи зі створення бібліотеки залучив чималу когорту переписувачів, які володіли грецькою, старослов'янською і сирійською мовами. Реальним наслідком такої діяльності стало створення першої князівської бібліотеки в Русі при Софії Київській.

Співаючи гімн просвітницькій діяльності великого князя Ярослава Мудрого літописець зазначає: «Батько його Володимир землю розорав і спушив, тобто хрещенням просвітив. Цей же Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну»<sup>38</sup>.

Дослідники констатують, що книжність є вищою формою писемної культури<sup>39</sup>. Культурному піднесенню посприяло те, що новостворена Київська митрополія була самоврядною церковною структурою, діяльність

---

<sup>36</sup> Браїчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси. К.: Наукова думка, 1989. С. 201.

<sup>37</sup> Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar04.htm>

<sup>38</sup> Там само.

<sup>39</sup> Браїчевський М. Ю. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім «КМ Academia», 1998. С. 131.

якої підпорядкована національним інтересам Русі. За нею було визнано право богослужіння національною мовою. На відміну від католицького Заходу, де молились і писали латиною, в Русі склалися кращі умови для розвитку національної писемної культури<sup>40</sup>.

Поширення писемної християнської культури, учення книжного й відповідно освоєння учнями абетки пов'язано з процесом «поступального ослов'янення грецького алфавіту і додаванням до нього перших слов'янських літер»<sup>41</sup>. Пам'яткою, що підтверджує еволюційний розвиток кириличного письма в ранній період його становлення, є азбука кінця IX ст. із 27 літер (23 – грецького алфавіту і 4 – слов'янських), виявлена на стіні Софійського собору в Києві. Після запровадження візантійського православ'я, яке стало «культурою» новонавернених, у Русі остаточно утверджується кирилична система письма. Нею написані всі відомі нам твори XI і наступних століть: «Остромирове Євангеліє», «Ізборники» 1073 і 1076 рр., «Слово про закон і благодать», «Мстиславове Євангеліє», «Повість временних літ» та інші.

Наслідками християнського просвітництва великих київських князів Володимира і Ярослава стало збільшення кількості церков у державі. Відповідно зростала потреба в освічених людях, адже при кожному храмі мали бути священник і дяк. Аналіз тогочасних джерел дає підстави констатувати розповсюдження освітніх інституцій («учення книжного») на теренах Русі. Разом з тим, на думку М. П. Кисельової, школи Володимира Хрестителя і Ярослава Мудрого створили кадрову базу майбутньої монастирської книжності, утім подальша освіта стала побічним продуктом поширення православ'я в Русі<sup>42</sup>.

У контексті формування освітнього процесу в річищі давньоруської книжної культури нас цікавить: змістовий компонент учення книжного

---

<sup>40</sup> Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. С. 280.

<sup>41</sup> Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К.: Наукова думка, 1976. С. 240.

<sup>42</sup> Киселева М. П. Учение книжное: текст и контекст древнерусской книжности. М.: Индрик, 2000. С. 111.

(система знань, навичок і вмінь учнів), методики освітнього процесу, гендерні аспекти навчання, соціальне визнання вчительства в суспільстві.

### **Змістовий компонент освіти Русі**

Інституалізація навчання в християнській культурі спиралася на книжність, яка була основою, сенсом і метою освіти. Оскільки Біблія – Священна книга – містила всі смисли християнського віровчення, їх необхідно донести кожному мирянину. З огляду на це книжна мова набувала сакральності. Мовну ситуацію в Русі дослідники пояснюють за теорією диглосії і двомовності, висунуту Ч. А. Фергусоном і обґрунтовану на давньоруському матеріалі Б. А. Успенським<sup>43</sup>. Мовою православного культуру і літератури, а отже й освіти в Русі була спеціальна «висока», книжна мова, сформована на тій слов'янській основі (очевидно, салонікського діалекту, близького до староболгарської), яка була знайома просвітителям Кирилу і Мефодію. У побуті розмовляли «племінними», етнічними діалектами. Нормована, культурна мова – це тільки мова книжна і сакральна. Розмовляти в побуті книжною мовою, перекладати з книжної на побутову не можна – ці два типи мов живуть у різних площинах. Така ситуація існувала в Русі, за Успенським, десь до XVI ст.

Природно, що християнська книжність зробила мову для читання і письма – церковнослов'янську головним предметом освітнього процесу. Оволодіння нею потребувало спеціально відведеного часу як основи навчального процесу, в якому обізнані особи ставали вчителями, а бажаючі навчитися читати і писати – учнями. Писемна мова ставала засобом саморозвитку нової християнської культури, а процес навчання – інститутом посередництва між Богом і людиною, до якої мали дійти Божественні смисли, викладені в Святому Письмі. Потрібно було лише пройти «учення книжне» і Божественне творіння відкривалося навченому.

---

<sup>43</sup> Попович М. В. Культура Київської Русі // Попович М. В. Нарис історії української культури. К.: АртЕк, 1998. С. 66.

Поширення церковнослов'янської грамотності спочатку було пов'язано з соціальною диференціацією, – як і християнізація, воно йшло зверху вниз. Володимир бере дітей для шкільного навчання «у нарочитої чаді», тобто початково оволодіває церковнослов'янською мовою соціальна еліта. Оскільки пріоритетом державної політики було релігійне просвітництво, цю місію доручили руському духовенству, а знання церковнослов'янської мови стає обов'язковим для духовних осіб.

Освіту в Русі, яка потребувала проповідників і священників, підпорядкували завданню навчання читанню за нормами книжкової вимови. Осягнення книжної мудрості ґрунтувалося на моделі освітнього процесу, де пріоритетом було оволодіння учнями читанням і здебільшого цим обмежувалося. Як наголошує М. С. Грушевський, мінімум, потрібний для тогочасного попа і дяка, включав науку читання. Акти володимирського собору 1274 р., що підсумували практику попередніх століть, не вимагали від кандидатів у священнослужителі більше понад те, «аще грамоту добрѣ свѣдять»<sup>44</sup>. Науковці припускають, що потрібні знання духовні особи передавали своїм наступникам індивідуально при церквах, монастирях та єпископських кафедрах<sup>45</sup>. Також відсутність у православних священників celibату зумовило спадковість духовних посад і пов'язаних із ними знань, а традиції сімейного виховання і підготовки робили зайвим навчання шкільне.

Зауважимо, що початковий рівень навчання грамоти для середньовічного індивіда набував значущість лише з огляду на практичне застосування таких навичок. Для рядових дружинників, городян, селян оволодіння грамотою зумовлено побутовими запитами. При княжих дворах готували молодих дружинників («отроків»). Родинне виховання передбачало вироблення в молоді практичних навичок праці в сільському господарстві та

---

<sup>44</sup> Грушевський М. С. Освіта і школа, їх рівень [Електронний ресурс] // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush201.htm>

<sup>45</sup> Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні [Електронний ресурс] // Історія української культури. К.: Наукова думка, 2001. Т. 2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult214.htm>

ремеслах. Для церковних потреб рядового священства грамотність була потрібна в поєднанні з умінями проводити відправи, виконувати треби, для ієрархів необхідно було опанувати Святим Письмом, церковно-повчальною і церковно-канонічною літературою. Саме учнівство, що домінувало як спосіб навчання в давніх і середньовічних суспільствах, зумовлювало базові критерії і характеристики педагогічного процесу<sup>46</sup>.

Початкове навчання грамоті у слов'ян починалося з заучування напам'ять абетки. Реконструювати процес освоєння букв учнями допомагає аналіз перекладеного з грецької в X – XI ст. апокрифічного Євангелія від Томи («Дитинство Ісусове»), у якому сцена навчання маленького Ісуса грамоті переказана з використанням характерної слов'янської термінології. «Написав [учитель] Йому абетку і став її пояснювати, вимовивши: «Аз!». Ісус відповів йому: «Аз» і замовк. Сказав учитель: «Буки!», але не відповів йому Ісус. Помовчавши, Він сказав: «Якщо ти – вчитель і добре розумієш букви, то скажи мені, у чому значення «Аз», і я скажу тобі: «Буки!»<sup>47</sup>.

Особливістю освоєння церковнослов'янської абетки було те, що для кожної літери добирали слово, що з неї починалося. «Аз» – це не лише назва літери «а», а й особистий займенник «я», «буки» – «буква», «веди», «глаголь» – наказовий спосіб давньоруських дієслів «ведати» (знати), «глаголати» (говорити) тощо. За такої методики учню було непросто зрозуміти, що «аз» означає звук «а», «буки» – «б», «глаголь» – «г». Тільки вивчаючи складові поєднання «буки-аз» – «ба», «веди-аз» – «ва», учень починав читати. Процес заучування букв протікав у наступному порядку: літери вимовляв учитель, а учні слідом за ним хором повторювали кожну букву, допоки не запам'ятовували. Це відобразилося в прислів'ї: «Абетку

---

<sup>46</sup> Безрогов В. Г., Иванченко В. Г. Ученичество и школы в древних и средневековых обществах // Проблемы современного образования. 2010. № 5. С.39.

<sup>47</sup> Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков. Сборник статей и материалов / отв. ред. Н. В. Ревякина. Иваново, 1995. С. 10.

вчать, на всю хату гомонять». Утім це не був безладний учнівський галас, а співуче повторення з дотриманням тонічних наголосів.

Допитливість і бажання дітей швидше запам'ятати абетку сприяли пошуку способів самостійного заучування букв. Під час розкопок у Любечі виявлено пряслице з написаними літерами А Б В Г Д Ж З. Дівчинка-учениця, займаючись вечорами прядінням, перевіряла власні знання тієї чи іншої букви. З аналогічною метою використовували навіть дитячі гребінці з вирізаними на них літерами. Такий гребінець кінця XII ст. виявлено при розкопках стародавнього Берестя. Учні видряпували літери на необроблених кістках, вправлялися в написанні абетки на стінах храмів під час відвідування церкви. Зокрема, букви виявлено на стінах Софійського собору в Новгороді, графіті яких, на думку дослідників, зробив підліток<sup>48</sup>.

Труднощі, які долали учні на початковому етапі засвоєння церковнослов'янської абетки, втілено у прислів'ях, які репрезентують процес запам'ятовування букв. Зокрема: «азбука до мудрості сходинка»; «азбука наука, а дітям бука (мука)»; «спершу – аз і буки, а там і науки»; «учневі удача – вчителю радість»<sup>49</sup>. Вищенаведені прислів'я віддзеркалюють психологічні переживання дітей у ході розв'язання складних для них розумових завдань. Опосередковано їхні хвилювання під час навчання підтверджують агіографічні джерела, де зазначено журбу учнів. Зокрема, учень Авраамій Смоленський не сумував, як інші діти, але, завдяки великій старанності, швидко навчився; до того ж він не грався з іншими дітьми, але поспішав на божественний і церковний спів і читання<sup>50</sup>. Прислів'я «юс та іжиця – справа до кінця близиться» втілює наближення освоєння учнями всіх літер абетки.

У Русі побутувала традиція відзначати завершення вивчення грамоти колективною трапезою, витоки якої сягали давнього язичницького обряду.

---

<sup>48</sup> Антологія...С. 131.

<sup>49</sup> Там само. С. 127-130.

<sup>50</sup> Житие Авраамия Смоленского // Памятники литературы Древней Руси: XIII век / под ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева. М.: Худ. лит-ра, 1981. С. 71.



Красномовно це засвідчує і давнє прислів'я: «Ксі, псі з фітою пахнули ситою». На завершення певного етапу навчання кожен учень за звичаєм приносив для вчителя горщик каші, яку вихованці споживали під наглядом наставника. Така традиція символізувала зміни становища учня в навчальному колективі, фіксувала результативність чергового етапу навчання здобувача, публічно засвідчувала місцевій громаді кваліфікованість учителя і була усталеною формою пошанування педагога.

Після заучування букв абетки учитель розпочинав навчання читанню. Посібником, ймовірно, слугував Часослов, у якому перший із запропонованих учням текстів містив молитву Ісусу, записану особливим способом – у вигляді хреста. Так учитель мав роз'яснити їм силу хреста і застерегти від оптичних помилок. Потім молитву записували в рядок і складами: «За-мо-ли-таі-свя-ти-їх-о-тець-на-ши-Іхь-Го-спо-ди-І-і-су-се-Хри-сте-Бо-же-на-ш-по-ми-лу-й-на-сь»<sup>51</sup>. Після третього прочитання вчитель записував молитву «з титлами» (із загальноприйнятими скороченнями), що потребувало від учня перейти від читання складів до швидкого читання. Прочитавши молитву п'ять разів, учень вивчав її напам'ять. Тоді педагог пояснював йому значення наголосів і надрядкових знаків, і після десятикратного загального повторення вихованець міг прочитати молитву співуче, розкриваючи скорочення і виділяючи наголоси. Така навчальна практика зберіглася і в подальші часи.

Підкреслимо, що слов'яни початкову грамотність набували через читання універсальних для всього християнського світу «навчальних посібників» Часослова і Псалтиря, так само як і в країнах «латинської» Європи і Візантії. Часослов – церковно-богослужбова книга, що містить молитви щоденних церковних служб, призначена для вжитку священиків, читців і співаків. Псалтир (Книга Псалмів) – одна з книг Старого Заповіту Біблії, яка включає близько 150 духовних пісень (псалмів). Призначений для

---

<sup>51</sup> Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков. Сборник статей и материалов / отв. ред. Н. В. Ревякина. Иваново, 1995. С. 11.

церковної служби Псалтир у ліричній формі крізь призму біблійних символів викладав основи моральності, які легко засвоювали читачі. Тривалий час пам'ятку використовували як підручник у навчально-виховному процесі.

Варто наголосити, що Часослов і Псалтир – єдині навчальні книги в Русі – були досить дорогі, тому педагоги самотужки виготовляли навчальне приладдя. Зокрема, за невелику плату вчителі переписували на бересту фрагменти з цих книг, необхідні для певного етапу навчання грамоти. Археологи знайшли два таких новгородських фрагмента (дерев'яні книжечки) XII – XIII ст. зі списаними молитвами (берестяні грамоти № 128 і № 419)<sup>52</sup>. Дослідники припускають, що знайдена книжечка (грамота № 419) виготовлена для священника, вірніше – для півчого. Однак не виключено, що це могли бути і навчальні фрагменти. На Заході вчителя, нерідко називали писарем за підготовку «малих книжок» для дітей на замовлення батьків<sup>53</sup>. Вірогідно, такі практики були поширені і в Русі.

Постає слушне питання: як саме читали книги в Русі? Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що процес читання включав і молитву, і поклони, і тлумачення. Так «Кієво-Печерський патерик» містить повчання про Никиту Затворника з Печерського монастиря і оповідає про те, що читання і моління – Слово Боже і Справа Божа – необхідно пов'язані, оскільки тільки так можна утримати в пам'яті прочитане, надійно захистити себе від диявола і сподіватися на Божу допомогу<sup>54</sup>. Аналогічно діяв і преподобний Спиридон, який «був невіглас словом, не з міста бо прийшов у чернецтво, а з якогось села». Утім, «сприйняв страх Божий у серце своє, і почав учитися книгам, і вивчив увесь Псалтир напам'ять»<sup>55</sup>. Отже, переважно вербальний характер освітніх практик Середньовічної Русі, за яких навчальна інформація

---

<sup>52</sup> Арциховский А. В. Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1972 – 1976 гг.). М.: Наука, 1978. С. 27.

<sup>53</sup> Антология... С. 133.

<sup>54</sup> Патерик Кієво-Печерський за другою Касіянівською редакцією (1462 р.) / упор. І. Жиленко. К., 2001. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/paterikon/pat25.htm>

<sup>55</sup> Там само. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/paterikon/pat34.htm>

передавалася усно, зумовлював високу авторитетність осіб з гарною пам'яттю.

Першою і базовою навичкою тогочасної освіченості мало стати знання християнської церковної служби, що передбачало запам'ятовування величезного обсягу літургійних текстів, перш за все псалмів, а також літургійної ритміки і мелодики їх виконання. Псалми, за звичай, вивчали на слух, що не вимагало особливої вправності в читанні. Запам'ятовування мелодійного ладу літургії мало таку відмінність, що переказувалося з уст в уста.

Давнє прислів'я – «У Миколи дві школи: абетку вчать і канун завчають» – віддзеркалює важливий засіб релігійного виховання усіх християн – оволодіння церковним співом. Термін «канун» тлумачать як «церковне правило, церковна пісня до свята чи святому»; «моління, молебень, святкування якогось угодника напередодні дня його пам'яті»<sup>56</sup>. У прислів'ї йдеться про виконання вихованцями пісень напередодні дня пошанування святого. Зв'язок кануну з освітою доводить навчання учнів церковному хоровому співу. Навчання дітей співу кануну, псалмів було також дієвим засобом підготовки грамотного поповнення для церковного хору. Оскільки учні вчилися з ранку до вечора з перервою на обід, а після занять вирушали до церкви на вечірню службу для виконання кануну, то таку практику осмислювали як навчання в двох інституціях: в одній – вивчали грамоту, у другій – опановували мистецтво святого поспів'я.

Стиль давньоруського церковного співу був нескладний, мав характер хорової речитації оповідної форми і ґрунтувався на текстах, які вимовляв учитель. Діти музичної нотації не вивчали, а розспіви розучували за педагогом на слух. Іноді використовували листи з фрагментами канунів, пісень-молитов. Таким посібником могла бути одна з берестяних грамот

---

<sup>56</sup> Антологія...С. 137.

хлопчика Онфима (№ 27), на якій позначено частину молитви<sup>57</sup>. Маємо наголосити, що церковний спів був складовою початкової освіти в Україні до 1917 р.

Наступним етапом навчання грамоти було освоєння технологій письма. Спочатку учнів у Русі навчали писати на церах – навощених дощечках і лише потім переходили до письмових вправ на бересті. У Візантії цери використовували для навчання письму, записів ділових документів, заповітів тощо. За конструкцією цери представляли собою блок двох дощечок, одна з виїмкою, покритою м'яким воском, призначалася для письма писалом, друга слугувала обкладинкою, якою прикривали написане, де був вирізаний алфавіт. З боків дощечок робили отвори для тасьми, що, будучи застібкою, поєднувала їх в єдиний навчальний блок – двійчату книжку-зошит з порожньою серединою. Відомі також цери з декількох блоків<sup>58</sup>.

Джерела засвідчують, що в навчальних цілях використовував цери вчитель митрополита-волинця Петра Ратенського, дитячі роки якого припадають на кінець XIII ст. Спочатку вчитель писав на дошці букви, учень копіював їх. «І від того години елико учител написаваше, той хлопчик незабаром ізучаше»<sup>59</sup>. У «Житті Єфросинії Суздальської» наявна мініатюра, на якій маленька чернігівська княжна тримає перед своїм учителем Федором писало і дощечку з початком абетки<sup>60</sup>.

Писала були інструментом для писання на вощених дощечках, бересті, штукатурці храмів. Руські писала, що виявлено при розкопках міст, фортець і поселень, виготовлені з заліза, бронзи і кістки. Абсолютна більшість знайдених писал має у верхній частині лопаточку, якою розгладжували віск

---

<sup>57</sup> Там само. С. 138.

<sup>58</sup> Антологія... С. 140; Янин В. Л. Я послал тебе бересту... М.: Изд-во МГУ, 1975. С. 57.

<sup>59</sup> Житие св. митрополита Петра: Житейное чтение Пролога. Декабрь // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. СПб., 1896. Вып. 1. Ч. 1. С. 69.

<sup>60</sup> Житие и жизнь великия княжны Евфросинии Суздальской / списано иноком Григорием. СПб., 1888. С. 23.

або загладжували написане на церах. Носили учні таке приладдя для письма в спеціальному чохлі, прикріпленому до ремінця.

На допомогу учням в освоєнні письма тогочасні педагоги розробляли навчальні посібники. Зокрема, археологами виявлено в Новгороді руську дерев'яну азбуку (XIII – XIV ст.), що представляє ялівцеву дощечку з вирізаними на лицьовому боці 36 літерами алфавіту. Для зручності учнів нижній край дощечки не містить букв. На зворотному боці наявна виїмка, призначена для письма по воску. Тримаючи азбуку в руці, учень вивчав / запам'ятовував написання літери і прописував її на зворотному навощеному боці. Таким чином, посібники у формі дерев'яної абетки забезпечували послідовне запам'ятовування і відтворення букв вихованцями у визначеному порядку. Прикметно, що форма й обробка новгородської азбуки дали підстави для припущення про виготовлення на продаж таких навчальних посібників і їх цінову доступність для пересічних городян<sup>61</sup>.

Проживання східних слов'ян у лісовій і лісостеповій зонах зумовило значну доступність і поширеність кори дерев як матеріалу для письма. Наступним етапом навчання письму ставало освоєння учнями прописів на бересті (твердій березової корі).

У північних регіонах Русі археологами знайдено берестяні грамоти з учнівськими вправами з розвитку графічних навичок<sup>62</sup>. Показовими є грамоти новгородського ученика XIII ст. Онфима. Починали учні нові вправи з написання елементів букв, так би мовити «проби пера». Подальший етап формування у дітей графічних навичок пов'язано з вправами з написання окремих літер. Далі слідувала робота з фіксації на бересті частин, а потім і повної абетки, після чого учні працювали над написанням складів. Зокрема,

---

<sup>61</sup>Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953 – 1954 гг.). М., 1958. С. 81.

<sup>62</sup> Арциховский А. В. Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1972 – 1976 гг.). М.: Наука, 1978. С. 79, 101, 139.

на одній із грамот Онфим надряпав у чіткому алфавітному порядку 52 подвійні склади<sup>63</sup>.

За оцінками дослідників, етап переходу учнів у процесі навчання письму від писання на церах до зображення букв на бересті пов'язаний з чималими складнощами для дитини, що відбилося в приказці «гадаємо, писання легка справа, пишуть два перста, а болить усе тіло». Труднощі навчання письму зумовлені не тільки переходом до відтворення слів на бересті, а й методикою. Дітей навчали писати букви та слова в рядок і в стовпець, що засвідчує грамота № 455<sup>64</sup>. Учні, зігнувшись, вправлялися в писанні на коліні. Такий спосіб студіювання грамоти засвідчений на мініатюрах євангелій XI – XIII ст. Дійсно, за таких умов писання було нелегкою справою.

Писати на пергамені (спеціально оброблена шкіра тварин) навчали учнів із заможних родин, статки яких дозволяли купувати цей дорогий писальний матеріал. Чорнило вихованці виготовляли самостійно. Воно представляло суміш сажі і клею (дубових горішків і вишневого клею) в рівних пропорціях, до яких додавали кислий мед. Інструментом письма такими чорнилами слугувало ретельно оброблене гусяче пір'я, в якому загострювали перо і роздвоювали кінець. Чорнило зберігали в глиняній (кістяній) чорнильниці<sup>65</sup>. Утім технологія писання гусячим пером на пергамені в реаліях мала побічні вади: чорнильні плями, до того ж напис довго не висихав. Під час писемних практик учнями було знайдено вихід: посипати написаний текст піском, який миттєво вбирав верхній шар чорнила. З огляду на це кожен вихованець, рушаючи на заняття, мав при собі чорнильницю і мішечок з піском, обв'язані тасьмою і накинуті на шию, що відображено в прислів'ї «Пісочниця – подружка чорнильниці».

---

63 Там само.

64 Арциховский А. В. Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1972 – 1976 гг.). М.: Наука, 1978. С. 54.

65 Антология... С. 134.

Невід'ємною складовою освітніх азів з давнини було навчання молоді лічбі. Дослідники донині дискутують як саме в Русі навчали рахуванню. Пояснюється це відсутністю опису обчислювальних операцій у джерелах.

Перші навички рахування діти набували в процесі гри. У районі Подніпров'я археологами виявлено скляні та глиняні грально-рахункові жетони VI – VII ст., подібні до тих, які використовували в Римі для лічби та ігор на гральних дошках<sup>66</sup>. До більш пізнього часу (X ст.) належать гральні кістки, знайдені при розкопках у Новгороді, Києві, що представляють кубики з нанесеними очками. З набуттям навичок лічби пов'язана дитяча гра в бабки. У пам'ятках писемності XIII – XIV ст. згадується гра під назвою «леки», також пов'язана з рахунком.

Певне уявлення про порядок арифметичних операцій дають берестяні грамоти новгородського учня початку XIII ст. Онфима. На його грамотах (№ 200, 203, 206) намальовано ряди чоловічків з піднятими руками, на яких зображено від 4 до 9 пальців-паличок<sup>67</sup>. Аналогічне зображення вершника з такими ж пальцями-паличками виявлено на шматку штукатурки давнього храму Старої Ладogi. У псковському Велико-Пустинному монастирі виявлено графіті з двома рядами кривих паличок, над якими нанесено букви, що мають значення цифр. Автори знахідки припускають, що в монастирі за допомогою паличок ченців навчали лічбі.

Наступний етап навчання був пов'язаний з оволодінням технікою лічби за допомогою пальців і суглобів. У процесі рахунку кінцем двосуглобового великого кільця потрібно було доторкнутися до кожного з 12 суглобів інших чотирьох пальців. При цьому суглобу надавалося значення «12» (дюжина). Якщо, наприклад, 3-й суглоб іншого пальця означав «три дюжини» (або 36), то одинадцять суглобів дорівнювали цифрі 132. Ця система прискорювала

---

<sup>66</sup> Там само. С.135.

<sup>67</sup> Арциховский А. В. Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1972 – 1976 гг.). М.: Наука, 1978. С. 22.

рахункові операції тому, що 12 ділиться на 2, 3, 4, 6, а 10 – тільки на 2 і 5. «Усі пости і святці на пальцях викладає», – приказка, що ілюструє тогочасну математичну обізнаність особи. До речі, методики обчислень за допомогою пальців застосовували ще в школах античного Риму, потім – у навчальних закладах середньовічного Заходу. Русь у цьому аспекті не була винятком.

При пальцевій (ручній) лічбі не було потреби в запису операцій обрахунку. У пергамених сувоях, берестяних грамотах фіксували тільки результати рахування за допомогою букв-цифр. Букви-цифри відрізнялися від інших знаків алфавіту тим, що над ними ставили титло (рису) чи крапки з обох боків<sup>68</sup>. Усіх цифрових букв було 27. Букви Б, Ж, Ш, Щ, Ъ, як цифри не застосовували. Учні знали, у разі запису А В Г Д Е З з відсутніми Б і Ж, це цифри, а не азбука. Перші 9 букв у цифровому алфавіті використовували для позначення одиниць (від 1 до 9), наступні 9 букв мали значення десятків (від 10 до 90), а ще 9 букв позначали сотні (від 100 до 900). Наприклад, число 121 записували РКА. Оскільки цифрових знаків було менше, ніж літер в абетці, а їх порядок не збігався з послідовністю в алфаветі, то зрозумілими є труднощі учнів при навчанні численню.

З метою полегшення засвоєння учнями букв-числових знаків у Русі використовували «цифрові алфавіти», які реконструював Р. А. Симонов<sup>69</sup>. Дослідник довів, що учні слідом за кириличною азбукою вивчали «цифровий алфавіт». Систему такого навчання відображено в приказках: «Без грамоти і цифра не ведеться», «Грамоти не знає, а цифру завчає» – несхвальний відгук про осіб, які в ході навчання лічбі минали етап вивчення абетки. «Цифрові алфавіти» стали значним досягненням руської дидактики. Вони сприяли певній системності в навчанні численню, що полегшувало роботу вчителя і процес арифметичних підрахунків учнів. Отже, початковий рівень навчання

---

<sup>68</sup> Симонов Р.А. О греко-византийской основе «буквенных цифр» кириллицы (по материалам конференции // Материалы Первой международной конференции «Комплексный подход в изучении Древней Руси». М. 2001. С. 48.

<sup>69</sup> Симонов Р. А. Цифровой алфавит в Древней Руси // Русская речь. 1973. № 1. С. 135-136.



учнів рахуванню передбачав засвоєння нумерації і простих арифметичних дій.

Таким чином, освітні практики доби піднесення Руської держави X–XIII ст. («давні київські зразки»), сформували компонент навчально-виховної програми і дидактичних засобів «навчання грамоти», на які тривалий час орієнтувалися українці. Учні вивчали читання (церковнослов'янською мовою), ази письма, основи лічби, церковний спів. Затребуваним було навчання іконопису<sup>70</sup>. На початку вихованці засвоювали основи азбуки, тоді читали Часослов і Псалтир. Для порівняння програма елементарних шкіл Західної Європи досліджуваного періоду включала розвиток навичок читання і письма, засвоєння основних релігійних текстів і щоденних молитов, а також навчання церковному співу й участі в богослужінні<sup>71</sup>.

Водночас, окрім вищезазначеного утилітарного (професійно і життєво необхідного) знання початкового рівня, в Русі наявним був вищий рівень «книжного», сакрального знання. Почасті науковці його позначають як вищу освіту, що не зовсім відповідає реаліям доби християнізації Русі. Про створення закладів вищої освіти (богословські школи, академії чи університети) в Русі джерела не повідомляють, відсутні також згадки про усталені практики вивчення граматики, риторики, філософії – навчальних дисциплін, необхідних для виховання освіченої особи за візантійським зразком, який був загальновизнаним ідеалом. Утім, це аж ніяк не означало, що в православній Русі не було людей, обізнаних у «семи вільних науках» (тривіумі і квадривіумі). Книжність X – XIII ст. зберегла десятки оригінальних і перекладних текстів, які свідчать про цілком адекватне середньовічній культурі Західної Європи і Візантії володіння їхніми

---

<sup>70</sup> Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні [Електронний ресурс] // Історія української культури. К.: Наукова думка, 2001. Т. 2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult214.htm>

<sup>71</sup> Парамонова М.Ю. Школа // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А.Я. Гуревича. М.: РОССПЭН, 2007. С. 588.

авторами і перекладачами знаннями з філології, риторики, філософії, логіки, природознавства і математики, про наявність відповідної наукової термінології.

Уже з середини XI ст. у Києві наявна певна група осіб, які вирізнялися широким кругозором і начитаністю. До неї вочевидь входили великий князь Ярослав Мудрий, його діти і найближче оточення. Син Ярослава Мудрого Всеволод «удома сядя», проживаючи в Києві, вивчив п'ять іноземних мов. Вірогідно Всеволод знав грецьку, латинську, польську, шведську і норвезьку мови. Високоосвіченою була і донька Анна, згодом – королева Франції, дружина французького короля Генріха I. Припускаємо, що належно освіченими були Ізяслав і Святослав Ярославичі, на користь чого свідчить знана пам'ятка «Ізборник великого князя Святослава» 1073 р. Саме до них звертався митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать», написаному за всіма правилами риторичної науки. Достеменних відомостей, де навчався сам Іларіон, не маємо. Утім його високу освіченість доводить праця автора, що не поступається «Словам» уславлених візантійських ораторів.

«Книжниками», тобто носіями «вищого» знання в Русі, ставали окремі особи, які досягли цього шляхом самовдосконалення і постійної роботи з книгами / текстами. Саме книги (точніше – тексти) були головним засобом поширення «високого» знання в Русі<sup>72</sup>. Ще одним дієвим каналом «книжної мудрості» визнано бесіди з вченими людьми.

Зауважимо, що змістовий компонент знання вищого рівня (сакрального, богословського) у Русі не було нормативно визначено. Аналіз пам'яток писемності XI – XIII ст. дає підстави науковцям припускати, що руські книжники, які навчали «вищої мудрості», користувалися своїм варіантом

---

<sup>72</sup> Киселева М. П. Учение книжное: текст и контекст древнерусской книжности. М.: Индрик, 2000. С. 109.

структури предметів, що певною мірою враховував досвід візантійських і болгарських шкіл<sup>73</sup>.

Діалектика, риторика і граматики становили тривіум, який лежав в основі «енкікліос педіа» («всеосяжне учення») візантійської середньої школи і, на думку дослідників, ймовірно, був відомий у Русі в рамках «учення книжного»<sup>74</sup>. Утім студіювання першої з дисциплін класичного тривіуму – граматики – не могло бути регулярним у досліджуваний період через відсутність спеціальної навчальної літератури з церковнослов'янської мови. Зокрема, К. Костенецький у роботі «Роз'яснене сказання про письмена» (початок XV ст.) нарікав, що болгари і серби не набули посібників з граматики, подібних до підручника грецької мови «Грамотичні питання» М. Мосхопула<sup>75</sup>. Нестача власних граматичних посібників не означала цілковитої неухвиленості православної слов'янської книжності до граматики як такої. Написане в кінці IX – на початку X ст. «Сказання про письмена» Чорноризця Храбра виявляє не тільки знання автором історії слов'янської писемності, а й знайомство з грецькими працями з граматики<sup>76</sup>. У складі «Ізборника» (1073 р.) міститься праця візантійського вченого початку IX ст. Георгія Хіровоска «Про фігури мови», насичена відомостями з граматики та риторики<sup>77</sup>. Також у глосах слов'янських рукописів XIII – XIV ст. нерідко вживано термін «Грамастик» у поєднанні з іменами переписувачів книг. «Грамастиками» у приписках найчастіше називали себе представники білого духовенства, а в окремих випадках миряни. Ймовірно термін позначав не професію вказаної особи, а певний рівень професійності, своєрідний «науковий ступінь». Вірогідно рівень кваліфікації, що давав підстави іменуватися грамастиком, досягали не закінченням курсу цієї науки, а

---

<sup>73</sup> Антологія... С. 113.

<sup>74</sup> Очерки истории школы...

<sup>75</sup> Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков. Сборник статей и материалов / отв. ред. Н. В. Ревякина. Иваново, 1995. С. 8.

<sup>76</sup> Сказания о начале славянской письменности / отв. ред. В. Д. Королюк. М.: Наука 1981. С. 102-105.

<sup>77</sup> Изборник Святослава 1073 г.: сборник статей. М., 1977. С. 99-107.

досвідом. Освоєння граматики в рамках «учення книжного» включало вивчення і тлумачення текстів Священного писання: Євангелія, Псалтиря та деяких біблійних книг.

Подібна ситуація в Русі була із філософськими студіями. Філософські праці дійшли до нашого часу в ранніх пам'ятках слов'янської книжності – «Ізборнику», «Шестодневі» Іоанна Екзарха тощо. Зокрема, в статтях Ізборника 1073 р. широко представлена філософська термінологія, розроблена старослов'янською мовою. Ймовірно, учні в рамках «учення книжного» знайомилися з текстами античних авторів – Гомера, Платона, Аристотеля. Про це свідчать слова митрополита Климента Смолятича (середина XII ст.), звинуваченого пресвітером Фомою, що він «творить себе філософом». Відповідаючи на це, Климент зауважив: «... викладав я Гомера, і Аристотеля, і Платона, які серед грецьких стовпів найславнішими були»<sup>78</sup>.

Літописець назвав митрополита К. Смолятича «книжником і філософом, якого в Руській землі не бувало». Звався «філософом» і волинський князь Володимир Василькович: «...книжник великий і філософ»<sup>79</sup>. Високоосвіченим був онук Володимира Мономаха, який з «греки і латини говорив їх мовою, яко руською». Син Всеволода Велике Гніздо ростовський князь Костянтин «був навчений багатьом наукам; мав одних грецьких книг більше 1000, які частиною купував, частиною патріархи, відаючи його любомудріє, в дар надсилали»<sup>80</sup>.

Іменування у джерелах кількох представників руської писемності «філософами» окремі науковці вважають свідченням їх професійних занять головною дисципліною тривіуму – філософією. Утім, традиція терміну «філософ» у слов'ян сходить до культу Св. Костянтина-Кирила, іменованого філософом у житіях. Приміром характеристику «філософ» мав Григорій –

---

<sup>78</sup> «Послание» Климента Смолятича // Антология... С. 171.

<sup>79</sup> Повесть временных лет / подгот. текста Д.С. Лихачева; пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, Ч. 1-2. С. 913.

<sup>80</sup> Очерки истории школы...

виходець з Болгарії, який з 1062 р. працював у Русі<sup>81</sup>. Дослідники зауважують, що в руській писемності поняття «філософ» вживали в значенні «вчений, освічена особа»<sup>82</sup>.

Історик церкви Є. Є. Голубинський звернув увагу на знання руським митрополитом К. Смолятичем однієї з важливих складових візантійської освіти – сxedографії<sup>83</sup>. Сxedографія включала вправи орфографічні і словниково-граматичні, пов'язані з вивченням граматичних форм, етимології, в яких рідковживані слова пояснювали за допомогою загальноживаних. Учні під керівництвом учителя навчалися правильній вимові і написанню слів, розумінню вже застарілої лексики. З цією метою вони створювали спеціальні сxedографічні лексикони. Методика викладання полягала в тому, що вчитель читав і тлумачив текст, задаючи учням питання, мета яких виявити прихований алегоричний, символічний його сенс. Отже, сxedографія готувала до засвоєння граматики і діалектики-логіки, мистецтва вести полеміку, тобто дисциплін тривіуму..

У тривіумі важлива роль належала риториці, оволодінню навичками красномовства і гарного письма. Джерелом уявлення про риторику в Русі є греко-латино-візантійська культура. Зразками риторського мистецтва слугували твори знаменитого візантійського оратора Іоанна Златоуста, які набули популярності в Русі, входили до складу Ізборника 1073 і 1076 рр., збірників «Златоструй», «Смарагд» і «Златоуст».

Риторичні знання поширилися в Русі разом із творами християнсько-візантійської вченості. Риторику розглядали як «вищу» науку. Приїжджих учених-греків високо цінували за знання не тільки граматичного, а й «риторичного мистецтва». Найчастіше риторику визначали слов'янським словом «ветійство», «ритор» – «ветія», але вживали і термін «риторика». У

---

<sup>81</sup> Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков. Сборник статей и материалов / отв. ред. Н. В. Ревякина. Иваново, 1995. С. 14.

<sup>82</sup> Очерки истории школы...

<sup>83</sup> Голубинский Е. Е. История русской церкви. М.: Университетская тип. Т.1. 1900. С. 49-59.

риторично організованому мовленні вчителю й учню пропонували правила життєвої поведінки (мовленнєвої поведінки), якими мали керуватися відповідно до християнсько-етичних норм життя. Збірки під назвою «Бджола» містять безліч висловів щодо життєвої мудрості і чеснот<sup>84</sup>. Майже половина з них відноситься до правил практичної риторики, тобто норм мовленнєвої поведінки, поданих у рекомендаціях античних і християнських письменників. Складені у Візантії збірки афоризмів під назвою «Бджола» в XII – XIII ст. перекладено з грецької мови і поширено в Київській і Галицькій землях. Формуються норми спілкування: «Богослов сказав: Негласне діло ліпше, ніж слово недовершене»; «Фотій: Слово схоже на дзеркало. Як дзеркало образ тіла й лиця показує, так і бесідою особливість душевного образу виявляється»; «Солон: Скільки в бою залізо може, стільки по містах – законне слово, добре написане»; «Слово є благо при правильному поводженні з ним»; «Філон; Ні знань без єства і праці втілити неможливо, ані єство не вдосконалюється без навчання і праці, ані праця не укріплюється, яка не заснована на єстві та навчанні. Цей каже: яке єство людини, такі й слова її»<sup>85</sup>. Вищезазначені правила мови (педагогічний настрій у них очевидний) були фактично «теорією мови» в Русі, її практичної риторикою.

Аналіз творів руських письменників підтверджує, що вони були знайомі з нормами риторики. Блискучим оратором, представником урочисто-учительного красномовства Русі став Кирило Туровський. Він писав, що письменник і оратор («літописець і піснетворець») має вслухатися в те, що сталося, вміти прикрасити діяння героїв належними словами. Численне використання в руських пам'ятках понять «ритор», «риторика», «ветія»,

---

<sup>84</sup> Бджола (промови і мудрості од Євангелія і од Апостола, і од святих мужів, і розум зовнішніх філософів) [Електронний ресурс] // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти тт. К., 2001. Том I. С.553-574. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr72.htm>

<sup>85</sup> Слово 15. Про навчання і бесіду [Електронний ресурс] // Бджола (промови і мудрості од Євангелія і од Апостола, і од святих мужів, і розум зовнішніх філософів). – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr72.htm>

«ветійство», «хитростно глаголаніє» засвідчує, що з поширенням християнства і його книжної культури правилам мовлення і навчанню риторики в Русі приділяли серйозну увагу.

Класична система візантійської освіти хоча і була відома православним слов'янам за переказами й особистим досвідом багатьох з них, проте в досліджуваний період лишилася однією з тих «еллінських хитрощів», які, маючи повагу та авторитетність у слов'янському світі, так і не стали надбанням його власної духовної культури. Причини цього науковці вбачають у загальній ситуації візантіє-слов'янського культурного спілкування IX – XV ст.

За твердженням дослідників, об'єктом рецепції слов'ян у візантійській культурі стала «шкільна норма», тобто знаннєвий мінімум, необхідний освіченому православному мирянину, представнику нижчого і середнього кліру. У цілому запозичена «шкільна норма» відповідала не елітарній культурі вчених гуртків Візантії, а чернечій культурі Константинополя, Солуні й Афона; патристична ж література мала переважно форму уривків і роз'яснень. Так, з богословським компендіумом Іоанна Дамаскіна, який поєднував елітарну культуру зі «шкільною нормою», – «Точним викладом православної віри» – руський читач познайомився спочатку в уривках і окремих частинах<sup>86</sup>. Ще одним об'єктом рецепції Руссю стала південнослов'янська версія візантійської «шкільної норми», апробовані зразки якої балканські одноплемінники поширювали на Схід.

Отже, якщо в країнах античної традиції (Західна Європа, Візантія) за початковими навичками читання і письма (елементарної грамоти) в досліджуваний період функціонувала мережа закладів подальшої освіти Середньовіччя (школа (тривіум, квадривіум), університет, академія), то у православному слов'янському світі продовжити навчання можливо було

---

• <sup>86</sup> Аверинцев С. С. Византийская риторика: Школьная норма литературного творчества в составе византийской культуры // Проблемы литературной теории в Византии и латинском Средневековье. М., 1986. С. 24.

шляхом особистого спілкування з книгою чи з обізнаною людиною<sup>87</sup>. Запозичена слов'янська книжність з її мовною доступністю і відсутність освітньої традиції, заснованій на власній писемності, зумовили оформлення на Русі «учення книжного», для якого вищим і єдиним авторитетом стала книга. Показово звернення повчальної збірки «Златоструй», створеної в X ст. у Болгарії і широковідомої в Русі: «Але молю Ви ж, любі, аще і багатий еси, і вбогий, аще і раб, аще і свобод, аще і мужеск статі, аще і жіно, але вси питаєте книг. Святий бо книги скарб суть»<sup>88</sup>.

Християнські книги / тексти та їх студіювання в руському соціумі неофітів визнано головним способом оволодіння вищою мудрістю і водночас дидактичною технологією. Наслідком таких форм вищих освітніх практик стає значне поширення книгописання і книжної справи в Русі, а також висока авторитетність «книжного слова» та його носіїв, глибока повага до книги, дбайливе ставлення до неї. Літописець зауважив: «Коли старанно пошукаєш у книгах мудрості, то матимеш велику користь для душі своєї. Бо той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами»<sup>89</sup>. Учителями для руських книжників стали визнані християнською вірою отці церкви: Василь Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Єфрем Сирин, Іоанн Дамаскін та інші. Руські книжники також ставали вчителями. У житії Авраамія Смоленського відзначено, що «з усіх книг любляв він читати преподобного Єфрема, великого вчителя Іоанна Златоуста і Феодосія Печерського»<sup>90</sup>. Привертає увагу зображення книжок у давньоруському іконописі, де святителі тримають їх в лівій руці й обов'язково на платі.

---

<sup>87</sup> Мошкова Л. В. Учебная литература Древней Руси: проблемы терминологии // Школа и педагогическая мысль средних веков, Возрождения и начала Нового времени: Исследования и материалы. М., 1991. С. 136.

<sup>88</sup> Цит за: Очерки истории школы...

<sup>89</sup> Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с. – Режим доступу://litopys.org.ua/pvlyar/yar06.htm

<sup>90</sup> Житие Авраамия Смоленского // Памятники литературы Древней Руси: XIII век / под ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева. М.: Худ. лит-ра, 1981. С. 73.



Утім шлях до книжної мудрості не був легким. На думку П. П. Толочка й О. П. Толочка, у глибинних основах своїх Русь була мало піддатливою до грецьких впливів<sup>91</sup>. Чинником цього визнають і форму рецепції візантійської цивілізації, оскільки київська версія була двічі відторгнена від оригіналу. Грецьку мудрість Русь одержувала у формі церковнослов'янської мови, користування якою хоча й забезпечувало швидке засвоєння християнських істин, проте в підсумку обмежувало руську культуру набором наявних перекладних текстів та ідей. Масив літератури Русь XI ст. отримала завдяки болгарському посередництву. Кількість доступних текстів була обмеженою, більшість із них була перекладена з цілком прагматичними цілями, зовсім непросвітницькими. Тексти переважно були богослужбового і церковного характеру, окремі з яких слугували для світського читання. Така селективна вибірка, апробована за сто років перед тим у Болгарії, мала на меті швидко зробити колишніх язичників християнами, але зовсім не для того, щоб зрівняти їх із «ромеями»<sup>92</sup>. Розкол єдиної християнської церкви (1054) на католицьку і православну порушив культурний взаємозв'язок, посіяв недовіру до іншої конфесії і тим поставив одну з перешкод для ґрунтового ознайомлення Русі з західної шкільною системою. Зокрема, прибулий з Константинополя після розколу грецький митрополит Єфрем у першу чергу забезпечив паству антилатинськими працями, які з часом лише множилися.

Важливий освітній етап «учення книжного» включав освоєння навичок вищого порядку – оволодіння писемною мовою. Науковці наголошують, що варто розрізняти вміння писати як таке від спеціально організованого навчання писанню, що передбачало засвоєння певних каліграфічних і

---

<sup>91</sup> Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. С. 164.

<sup>92</sup> Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. С. 164.

орфографічних правил<sup>93</sup>. Правопису навчали винятково в спеціальних бібліотеках-скрипторіях.

Оволодіння церковнослов'янським письмом у середньовічному соціумі вважали богоугодною справою, гідною лише небагатьох: ченців, які в скрипторіях займалися «списуванням» книг, літописців, агіографів, книжників-письменників, упорядників рукописних збірників, які поширювали візантійські книжні зразки в Русі. Так неабияку ерудицію виказує укладач життєпису Данила Галицького, що згодом увійшов до Галицько-Волинського літопису. Одночасно з літературними творами, серед них і візантійського походження, автор користувався також документами княжого архіву, пам'ятками перекладного письменства з єпископської книгозбірні.

З'ясовуючи питання, яким чином на стіні Софійського собору, спорудженого в 1037 р., з'явилася абетка більш раннього часу (не пізніше IX ст.), С. О. Висоцький стверджує, що вона стала результатом усвідомленого запису духовної особи чи персони, наближеної до київського кліру. Дослідник зазначає, що на початку XII ст. «книжним людям» у Русі доводилося мати справу з давніми актами X ст. Тому книжники XI ст., вірогідно, мали справу з більш ранніми документами. Київська митрополія була осередком, де зберігалася значна кількість книг, не лише переписаних за вказівками Ярослава Мудрого, а й ті, що потрапили до книгозбірні різними шляхами. Деякі з них могли бути з розряду книг храму, що передував кам'яній Софії<sup>94</sup>. У митрополії, вірогідно, зберігалися найважливіші державні акти й документи князівської канцелярії. Таким чином, пріоритетну роль у поширенні вищого рівня знання в Русі відігравали освітні інституції при головних храмах і монастирі.

---

<sup>93</sup> Федотов Г. П. Славянский или русский язык в богослужении [Електронний ресурс] // Путь. № 57. 1938. С. 26. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Georgij\\_Fedotov/slavjanskij-ili-russkij-jazyk-v-bogosluzhenii/](https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Fedotov/slavjanskij-ili-russkij-jazyk-v-bogosluzhenii/)

<sup>94</sup> Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К.: Наукова думка, 1976. С. 22.

Щонайперше відзначимо Києво-Печерський монастир, що став центром підготовки місіонерів, які провадили християнізацію на величезній території Давньоруської держави, відстоювали істини нової віри перед язичницькими волхвами. Церковний розкол 1054 р. зумовив полеміку православ'я з католицьким духовенством, для чого потрібно ґрунтовне знання патристичної літератури візантійських «отців церкви», богослов'я, логіки, риторики, історії. За таких умов на монастир покладено відповідальність за підготовку вищого руського духовенства, він став центром постачання кадрів церковних ієрархів в інші міста Русі.

Освітня функція від початку була найважливішою складовою діяльності Києво-Печерського монастиря. Посприяло цьому і поширення з 1068 р. в обителі Студійського статуту (у подальшому і в інших монастирях Русі), норми якого, окрім обов'язкової фізичної праці, аскетизму, строгої дисципліни, передбачали навчання ченців грамоті для поглибленого пізнання богословського вчення.

При монастирських обителях Русі було організовано навчання грамоті ченців. Процес навчання завершувався самостійним читанням чорноризцями релігійних книг. До обов'язків ігумена входило створення при монастирі книгозбірні. «Мають знати, що в дні, вільні від тілесних справ, вдаряє книгохоронець один раз у дерево і збираються брати до книгозбірні, і бере кожен книгу, і читає вечорами. Перед скликанням до світильного вдаряє знову книжковий доглядач, і всі приходять, і вертають книги по запису, хто ж забариться повернути книгу, та піддається єпитимії» (п. 26 Статуту)<sup>95</sup>. Автор «Житія Авраамія Смоленського» повідомляє про смоленську книгозбірню, де молодий чернець, продовжуючи самоосвіту після завершення навчання, брав книги візантійських авторів Єфрема Сирина, Іоанна Златоуста, «Житія» Антонія і Феодосія Печерських<sup>96</sup>.

---

<sup>95</sup> Антологія... С. 124.

<sup>96</sup> Там само. С. 117.

Ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій ретельно підбирав найбільш здібних до учення книжного ченців. В обителі значну увагу приділяли вивченню переказів «отців церкви», веденню погодинних записів, що сприяло виробленню навичок літописання. Києво-Печерський патерик повідомляє, що майстерним у книгописанні був чернець Іларіон, який дні і ночі переписував книги в келії ігумена Феодосія. Старанно читав ночами книги чернець Даміан. У монастирі розпочав освоєння грамоти «простак словом» Спиридон. При цьому Патерик повідомляє і про основні навчальні методики – зачування тексту напам'ять: Спиридон «почав учитися книгам і вивчив всю Псалтир напам'ять»<sup>97</sup>. Добре вивчив всі іудейські книги Старого завіту Никита Затворник. Він читав грецькі, латинські і старосврейські тексти. Трудився в монастирі і творець канонів Григорій. При монастирі функціонував шпиталь, що слугував базою для оволодіння ченцями лікувальними практиками, іконописна школа, в якій навчали основами малярства. Загалом номенклатура навчальних навичок зумовлена необхідністю елементарної технічної підготовки кліру до виконання своїх функцій – наприклад, навчання рахуванню орієнтоване на вміння обчислювати церковні календарні свята.

Завершували «учення книжне» в обителі колективним обговоренням богословських тем – диспутами. Дебати втілювали вищий рівень навчання; дискутували не лише про символи віри, а й вдосконалювали мистецтво полеміки. Керував дебатами сам Феодосій. Для вправління в суперечках він посилав своїх учнів до іновірців, які жили в Києві, іноді демонстрував особистий приклад<sup>98</sup>. Популярність таких словесних «баталій» була досить значною, їх відвідували навіть князі.

На високому рівні в Києво-Печерському монастирі було поставлено навчання хоровому співу. Дослідники давньоруського співочого мистецтва

---

<sup>97</sup> Патерик Києво-Печерський за другою Касіянівською редакцією (1462 р.) / упор. І. Жиленко. К., 2001. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/paterikon/pat25.htm>

<sup>98</sup> Патерик Києво-Печерський за другою Касіянівською редакцією (1462 р.) / упор. І. Жиленко. К., 2001. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/paterikon/pat48.htm>

констатують, що за зразок слугувала Константинопольська патріарша академія<sup>99</sup>. «Житіє Кирила Туровського» розкриває важливість таких умінь як «канун великий у покаяння створи Богу за розділами абетки»<sup>100</sup>.

Загалом участь у повсякденному літургійному житті монастиря потребувала від ченців володіння широкою і складною музичною традицією без будь-якого звернення до тексту. Оволодіння такими практиками займало роки і в підсумку забезпечувалося вступом до монастиря в дитинстві чи юності. Про техніку запам'ятовування літургійних текстів до XII ст. відомо небагато, але, ймовірно, у монастирях існували елементарні мнемонічні системи. Традиційним способом запам'ятовування півтори сотні псалмів було створення уявної структури зі ста п'ятдесяти секцій, кожна з яких містила один псалом та ототожнювалася з умовним символом (предметним образом) і уявним покажчиком псалмів за їх першими словами<sup>101</sup>. Умовні позначення створювали дієву структуру запам'ятовування і відтворення, методики яких забезпечували читання псалмів грамотними ченцями в будь-якому порядку. Музична нотація протягом високого середньовіччя відігравала допоміжну роль: вона давала зразок, базуючись на якому, слідували місцевій традиції, що залишалася без письмової фіксації.

Навчання арифметиці на підвищеному рівні полягало в оволодінні рахунком на абаці. Абак – механічний прилад для виконання арифметичних підрахунків, що складався з обчислювального поля і рахункових елементів, попередник сучасної «рахівниці». Основою його була загальна арифметична культура, що включала вміння записувати і прочитувати числа в давньоруській нумерації. При аналізі особливостей навчання рахуванню в Русі варто пам'ятати, що арифметичні дії включали: запис чисел (нумерація),

---

<sup>99</sup> Антологія... С. 124.

<sup>100</sup> Проложное сказание: В день памяти святого отца нашего Кирилла, Епископа Туровского // Рукописи графа А. С. Уварова. СПб., 1858. Т. II. С.1-2.

<sup>101</sup> Гири П. Память// // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А.Я. Гуревича. М.: РОССПЭН, 2007. С. 343.

подвоєння, роздвоєння, додавання, віднімання, множення, ділення<sup>102</sup>. Нині невживані подвоєння і роздвоєння відігравали важливу роль базових дій, на основі яких виконували множення і ділення.

Засвоївши в процесі навчання структуру рахування, тобто досягнувши зв'язок між рахунковими одиницями і п'ятірками, перехід до десяткового принципу з нижнього рахункового рівня на наступні, вивчивши інші особливості запису чисел, переходили до виконання арифметичних дій. Про це свідчить комплекс завдань XI ст. з розрахунку доходу, який мала забезпечити вотчина за кілька років з урахуванням прогнозованого приплоду худоби та виробленої продукції (вовни, сіна, жита, вівса тощо)<sup>103</sup>. Нереальний характер змісту цих арифметичних вправ певним чином нагадує умовний характер сучасних математичних завдань.

Про факти навчання рахуванню за допомогою абаку в монастирях Русі свідчить календарно-математичний трактат «Вчення, як відати людині числення всіх літ», написаний Кириком Новгородцем, дияконом і доместиком новгородського Антонійового монастиря (1136). У трактаті йдеться про одиниці відліку часу (рік, місяць, тиждень, день, година), подано перерахунок років (6644), що минули від міфічного Адама до 1136 р., у місяцях, тижнях, днях і годинах. Найбільше число в праці – 29 120 652 (кількість «денних» годин у 6644 роках) отримано множенням числа 2 426 721 (кількість днів за ці роки) на 12<sup>104</sup>. Цей результат Кирик міг отримати за допомогою давньоруського абака того типу, який застосовували і для розв'язання вищезазначених арифметичних вправ. Отже, трактат Кирика є підтвердженням розвитку математичної культури Русі.

Аналіз агіографічної літератури розкриває сутність монастирського виховання: повчання ченців здержуванню, терпінню, смиренню,

---

<sup>102</sup> Очерки истории школы...

<sup>103</sup> Там само.

<sup>104</sup> Кирик Новгородець. Вчення, як відати людині числення всіх літ [Електронний ресурс] // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К., 2001. — Том I. — С.350-354. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr63.htm>

безсторонності тілесній, покірності і неремствуванню, спогляданню власної душі. Духовним цілям було підпорядковано і повсякдення чорноризців, що складалося зі старанного молитвування, постів, самообмеження, проповідування чудес і діянь місцевих угодників. Прибулий до монастиря чернець ввірявся старцю, який привчав його долати власні бажання. Зокрема, житіє митрополита-волинянина Петра Ратенського повідомляє, що в дванадцять років отрок пішов в одну з пустельних обителей на батьківщині і був пострижений в чернецтво. Юний чернець відмовився від своєї волі і віддався у послух старцю, своєму духовному наставнику<sup>105</sup>. Система виховання стояла на тому, щоб ченці-учні не марнували і хвилини без справи чи молитви. Правилами обители регламентовано 12 раз молитися вдень, стільки ж увечері і вночі. За непослух слідувало духовне покарання, за більш серйозні проступки – і тілесне.

Джерела виявляють освітню диференціацію поселенців монастирів за їхнім соціальним походженням. У великих обителях навчали ченців із заможних прошарків, яких готували до високих церковних посад. Засновниками монастирів непоодинокі були сини (інколи – доньки) князів, бояр і міських аристократів. Наставниками таких земних небожителів ставали духовні ієреї, під керівництвом яких вони вдосконалювали свої знання в галузі богослов'я, канонічного права і літургії. Основну масу ченців становили вихідці з міської і сільської людності. Їхнє навчання доповнювали також ремісничим учнівством, працею на монастирських землях. Прикметно, що в обителі оселялися й іноземці. Зокрема, у «Словах» про чорноризців Никона і Агапіта йдеться про висвячення в ченці Києво-Печерського монастиря половчанина і вірменина. Згідно монастирського статуту, іновірці, які взяли чернечий сан, вивчали руську грамоту і слов'янську мову для

---

<sup>105</sup> Житие святителя Петра, митрополита Кевского и всея России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saints.ru/p/3-svt.Petr-Kievskii->

читання релігійних книг, виконання християнської молитви, хорового співу тощо.

Як повідомляє єпископ Симон у своєму посланні до Полікарпа, декілька ченців Києво-Печерського монастиря очолили потім єпископські кафедри Новгород, Ростова, Суздаля і Володимира. Природно припустити, що це були високоосвічені особи. Водночас єпископські центри Русі ставали осередком культури й освіченості. Місцеве духовенство практикувало навчанням грамоті городян.

Принагідно звернемося до **питання учительства Русі.**

Першим і головним Учителем всього християнського світу є Ісус Христос і Слово Його адресовано всім віруючим. Учитися за книгою – правило християнського світу, але форми організації і соціокультурні наслідки такого навчання були різними.

Заходами Володимира Хрестителя і Ярослава Мудрого за державний кошт створено освітні інституції для підготовки кадрів священнослужителів Русі, які мали поширити в народ ідеї християнства у формі просвітництва. Літописець наголосив на дорученій духовенству освітній місії, яку мислив сакральною: «І ...церкви ставив він [Ярослав] у городах і місцях, посилав до них попів, і давав їм із багатств своїх урок, і наказував їм навчати людей... Попові-бо належить учити людей, оскільки це доручено Богом»<sup>106</sup>. Продовженням загальної стратегії державної влади Русі щодо вчителювання духовних осіб стали заходи удільних князів з підтримки і контролю навчання молоді. Приміром, книжник Василь, автор повісті про осліплення теребовльського князя Василька, перебуваючи на службі володимироволинського князя Давида Ігоревича, оповідав, що напередодні великого посту 1097 р. йому довелося перебувати у Володимирі з метою огляду

---

<sup>106</sup> Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar06.htm>



«училисч і настанови вчителів»<sup>107</sup>. Зазначаючи про смерть князя Всеволода Ярославича, онука Володимира Великого (1093 р.), літописець з поміж інших чеснот підкреслив, що «сей благовірний Всеволод ... усім духовним честь воздавав, багато на монастирі і церкви, на училисча подаяння давав»<sup>108</sup>. Запис 1180 р. інформує, що смоленський князь Роман Ростиславич «... до навчання молодь спонукав, організовуючи на те училисча, і вчителів греків і латиністів утримував зі своєї скарбниці, і не хотів мати священників не навчених»<sup>109</sup>. Князь Галицький Ярослав [Осмомисл] – високоосвічений, добре обізнаний у мовах і церковній службі – наставляв мудрості і правої віри, а також «ченців і їхні доходи на навчання дітей визначив»<sup>110</sup>. Отже, якщо на початку турботи про поширення християнства й організацію навчання виявила держава, то зі зміцненням церковного устрою Русі просвітницька місія стала компетенцією духовенства. Освоєння християнської книжності стало професійним завданням священнослужителів. Освітню функцію духовенства (білого і чорного) всіляко заохочували удільні князі.

Принагідно зауважимо, що до поняття «училисча», поданого В. М. Татищевим в «Історії Російській», варто ставитися досить обережно. Достеменних підтверджень у руських джерелах XI–XIII ст. уживання терміну «училисча» не маємо. Використання його, на нашу думку, є зразком авторської [В. М. Татищева] анахронізації матеріалу, екстраполяції мислення і підходів доби Просвітництва до студіювання освітніх процесів Середньовіччя.

Розглянемо автентичні джерела, які мають відомості про вчителів. Графіті XII ст., виявлене на стіні Софії Київської, містить запис: «Пищан

---

<sup>107</sup> Татищев В.Н. История Российская: в 3 т. Том 2. М.: Изд-во «АСТ», 2005. С. 115.

<sup>108</sup> Там само. С. 102.

<sup>109</sup> Антология... С.94.

<sup>110</sup> Татищев В.Н. История Российская: в 3 т. Том 2. М.: Изд-во «АСТ», 2005. С. 420

писав, до дяків ходив виучеником»<sup>111</sup>. Автор напису повідомляє, що ходив навчатися до дяка в Софію. З тексту не зовсім зрозуміло, чому саме навчався Пищан: читати і писати, чи, можливо, співати, готуючись до церковної кар'єри. На думку С. О. Висоцького, професійно зроблений запис свідчить, що учень навчався і першому, і другому.

Відомості про «учення книжне» досить поодинокі в давньоруських писемних джерелах, тому лаконічний запис на стіні Софійського собору представляє значний інтерес. Напис зроблено не випадково. У дослідника середньовічних графіті склалося враження, що при соборі перебувала група молоді, яка проходила в ньому курс навчання. Саме їхні записи і малюнки порушують загалом урочистий стиль графіті Софії Київської. Отже, вивчення софійських графіті виявило, що клірики собору, окрім своїх безпосередніх обов'язків, практикували навчання грамоті. Про це написав один з авторів графіті – вищезазначений Пищан. Вочевидь такими учнями-служками зроблено на стінах собору малюнки коней, звірів, людей.

Маємо підстави стверджувати, що учительство в православній Русі являло собою місцеве освічене духовенство. Майже кожний більш письменний священик чи інший грамотій учив дітей свого пана й охочих хлопців з сусідства, які набували початки свого книжного знання на все життя<sup>112</sup>. Водночас у довершенні просвітництва бажаючих навчатися молодих русичів, які мандрували для поглиблення власної освіти, книжних запасів для «читання», «списання» і перекладу, значущою була роль не лише місцевих учителів, а й представників грецьких культурних осередків<sup>113</sup>. Утім, з середини і другої половини XII ст., через політичну ситуацію такі освітні студії ускладнюються.

---

<sup>111</sup> Висоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К.: Наукова думка, 1976. С. 42.

<sup>112</sup> Грушевський М. С. Освіта і школа, їх рівень [Електронний ресурс] // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 2.. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush201.htm>

<sup>113</sup> Там само.

Отже, «учення книжне» в Русі охоплювало освоєння початків грамоти, самоосвіту за допомогою книг й інтелектуального спілкування. Руський книжник не мав спеціально підготовлених учителів, не ходив до школи (окремої освітньої інституції, з визначеним компонентом навчальних дисциплін, професійними учителями й публічно засвідченими у формі іспитів і свідоцтва результатами навчання). Його навчали читати знаючі службу священики, провідна соціальна місія яких лишалася церковною, а не освітньою. Водночас відсутність / слабкість формальних інститутів освіти в Русі суттєво вивищувала постать учителя, надавала значущості особистим взаєминам педагога й учня.

Головними педагогічними цілями освіти в Русі було виховання в учнів християнської побожності, знання основних молитов, засад православної віри і церковної служби. «Велика-бо користь буває чоловікові від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуємо із слів книжних»<sup>114</sup>. Характерно, що в цьому гімні книзі, книжному вченню літописець підкреслює її роль не тільки в освіті, а й у моральному вихованні. Книга – джерело мудрості, знання і одночасно засіб «покарання», тобто напучування, повчання, «вужда» здержування від низьких мотивів і пристрастей.

Особливу увагу в середньовічному суспільстві звертали на належну підготовку дівчат. При цьому навчально-виховний компонент мав жорсткі гендерні відмінності, а також організаційну відокремленість. Ініціаторкою становлення жіночої освіти в Русі визнають Анну (Янку) – доньку великого князя київського Всеволода Ярославича і сестру Володимира Мономаха, яка при Андріївському монастирі (1086) організувала осередок навчання дівчат. Програма підготовки жіноцтва включала навчала Св. Письму, а також співу,

---

<sup>114</sup> Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с. – Режим доступу://litopys.org.ua/pvlyar/yar04.htm

шиттю й іншим корисним навичкам<sup>115</sup>. Маємо констатувати, що такий навчально-виховний компонент був типовим для Середньовічної Європи, а розроблена отцями Церкви і тривалий час панівна освітня стратегія для жіночої статі скерована на формування доброї християнки (побожної, розсудливої і стриманої). Поширена в Русі збірка повчальних афоризмів «Бджола» наставляла, що надмірна балакучість – одна з головних жіночих вад: «Ліпше жити у пустелі з левом і гадюкою, ніж жити з жоною лукавою і язикатою»<sup>116</sup>. Жінка – віддана дружина, турботлива матір і господиня – мала бути благочестивою, релігійною, перебувати в страху Божому і, якщо вона грамотна, читати релігійну літературу<sup>117</sup>. Спектр літератури для читання повідомляє літописець: читаючи пророчі бесіди, євангельські та апостольські повчання і житія святих отців, одержує душа користь велику<sup>118</sup>.

Підготовка дівчат при Андріївському монастирі в Києві повною мірою реалізовувала дидактичні завдання християнського традиційного соціуму Русі, де домінантності набували норми православної етики, сукупно з працьовитістю і стриманістю жіноцтва. Функціонувала навчальна інституція при монастирі під патронатом Анни Всеволодівни 26 років. Окремі дослідники (В. М. Татищев), оцінюючи просвітницьку діяльність княжни Анни, визначають створений нею заклад першим в Європі жіночим училищем<sup>119</sup>.

Ідею жіночого просвітництва в Русі допомагає осмислити пам'ятка давньоруської літератури XII ст. «Житіє Єфросинії Полоцької». Роки отроцтва Предслава – донька полоцького князя Георгія – присвятила

---

<sup>115</sup> Татищев В.Н. История Российская: в 3 т. Том 2. М.: Изд-во «АСТ», 2005. С. 112.

<sup>116</sup> Слово 68. Про жінок [Електронний ресурс] // Бджола (промови і мудрості од Євангелія і од Апостола, і од святих мужів, і розум зовнішніх філософів). – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr72.htm>

<sup>117</sup> Драч О.О. Жіноча освіченість і виховання середньовічної Європи: міркування сучасників // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2016. Вип. № 3-4. С. 47.

<sup>118</sup> Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar04.htm>

<sup>119</sup> Татищев В.Н. История Российская: в 3 т. Том 2. М.: Изд-во «АСТ», 2005. С. 378.

читанню Св. Письма і творів святих, мала надзвичайну старанність до навчання, чим дивувала навіть батька. Слава про мудрість і красу Предслави поширилася за межі Полоцької землі і сваталися до неї поважні князі. Однак юна князівна не бажала традиційної жіночої долі – заміжжя, відчуваючи власне покликання в служінні Господу, щиру прихильність до «учення книжного». Потайки від батьків вона пішла до монастиря, де після постригу отримала ім'я Єфросинія. Єфросинія взяла до монастиря для навчання грамоті свою молодшу сестру Градиславу, а потім і двоюрідну сестру Звениславу. Засновані Преподобною Єфросинією жіночий і чоловічий монастир стали центрами книжності й освіти Полоцької землі<sup>120</sup>.

Маємо констатувати, що тільки вище призначення – служіння Господу і богоугодні діяння християнського просвітительства – виправдовували відмову дівчини від визначеної соціальної місії дружини і матері в соціумі. Зразком схвалюваного духовного служіння стало життя Єфросинії Полоцької, яка сприяла формуванню жіночого чернецтва в Русі, започаткувала потужні православні монастирі – центри книжкової культури, власним прикладом подвижницького життя долучила багатьох до чернечого життя<sup>121</sup>. Високоосвіченої була і донька чернігівського князя Михайла Єфросинія, яка за свідченням її житія «не в Афінах навчалася, але грецькі премудрості вивчила»<sup>122</sup>.

Насамкінець звернемося до аспекту поширеності освіченості в Русі.

Аналіз агіографічних джерел допомагає реконструювати освітні стратегії родин, а також сформуванню уявлення про «географію» грамотності в

---

<sup>120</sup> Житие Єфросинии Полоцкой [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://krotov.info/acts/12/3/evfrosinia\\_polozk.htm](http://krotov.info/acts/12/3/evfrosinia_polozk.htm)

<sup>121</sup> Воронова Е.М. Житийная повесть о Ефросинии Полоцкой как литературно-исторический памятник XII века: автореф. дис. по филологии, специальность ВАК РФ 10.01.01 1991. Л.: РГПИ им. А.Н. Герцена. – Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/zhitijnaya-povest-o-efrosinii-polotskoy-kak-literaturno-istoricheskiy-pamyatnik-xii-veka#ixzz5EhrtYzYQ>

<sup>122</sup> Житие и жизнь великия княжны Евфросинии Суздальской / списано иноком Григорием. СПб., 1888. С. 67.

Русі. Зокрема, у житті Феодосія Печерського зазначено, що переїзд батьків блаженного до Курська, не завадив отроку, який прагнув любові Божої, ходити щодня у церкву і слухати божественні книги. Батьки віддали його на навчання до священика. І швидко вивчив він усю грамоту, і всі дивувалися з премудрості й розуму дитини і спритності навчання<sup>123</sup>. Отже, Нестор досить упевнено стверджує можливість освоєння всієї грамоти (читання, письма і розуміння) у досить віддаленому від Києва місті Курськ під керівництвом учителя-священника. Припускаємо, що на час складання життя Феодосія Печерського (кінець XI – початок XII ст.), навчання грамоти в місцевого священика стало повсякденною практикою для бажаючих того батьків. Аналогічні тенденції відзначено і серед мешканців Мурому, які після прийняття християнської віри (1096 р.) послали «мнози діти своя на науку грамоти»<sup>124</sup>.

«Житіє» Кирила Туровського повідомляє, що народжений у заможній родині міста Турова отрок виявив понад усе старанність у навчанні книжному і добре оволодів божественним писанням<sup>125</sup>. Здобуті Кирилом знання маємо підстави кваліфікувати як вищий рівень учення книжного. Аналіз «Житія» побічно підтверджує не лише можливість студіювання в Турові XII ст. сакрального рівня знань, а й доводить типовість для тогочасної авторитетної родини містян віддання сина на навчання.

У житті блаженного Авраамія Смоленського відзначено, коли «хлопчик досяг розумного віку, батьки віддали його навчатися за книгами», що

---

<sup>123</sup> Нестор. Житіє Феодосія Печерського [Електронний ресурс] / перекл. О. Сліпущко // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Т. I. С. 302-343. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr60.htm>

<sup>124</sup> Повесть о водворении христианства в Муроме // Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко. Вып. 1 / под ред. Н. Костомарова. СПб., 1860. С. 235.

<sup>125</sup> Проложное сказание: В день памяти святого отца нашего Кирилла, Епископа Туровского // Рукописи графа А. С. Уварова. СПб., 1858. Т. II. С. 1-2.

підтверджує наявність освітніх інституцій у Смоленську<sup>126</sup>. Житіє митрополита-волинянина Петра Ратенського повідомляє, що на навчання грамоті його віддали в 7 років. Осягнув же Петро премудрості освіти в 12 років і вступає до монастиря<sup>127</sup>. Науковці зазначають про відомість закладу Галича, створеного Ярославом Осмомислом у XII ст. На початку XIII ст. популярність набула освітня інституція у Володимирі-на-Клязьмі, патроном якої був високоосвічений князь Костянтин Всеволодович<sup>128</sup>. Отже, з поширенням християнства в Русі практика соціалізації молоді включала освоєння грамоти під керівництвом місцевого священника. Ініціатива щодо навчально-виховної підготовки нащадків належала родині.

Дає підстави констатувати поширення грамотності, зокрема, серед міського населення Русі, епіграфічний матеріал досліджуваної епохи. Науковцями виявлено написи, ініціали та монограми на багатьох предметах побуту, в тому числі і суто жіночих (прикраси, пряслиця), записи ремісників, графіті на стінах церков, заклинання тощо.

Розповсюдження грамотності серед русичів засвідчують і берестяні грамоти, яких археологами виявлено близько 700 у Новгороді, Старій Русі, Смоленську, Пскові, Вітебську, Твері, Звенигороді Галицькому і Москві. Прикметно, що при розкопках майже всіх давньоруських міст знайдено писала, що засвідчує регулярність письмового спілкування. Писалом зроблено численні графіті на стінах церков Русі<sup>129</sup>. Знайдені берестяні грамоти представляють документи побутового призначення: приватні листи (найчисленніша група), господарські записи, чолобитні, навчальні вправи тощо. Ученими відзначено, що грамоти написані особами, яких навчали тільки читати церковнослов'янською мовою. Серед опублікованих новгородських грамот навчальні за змістом становлять близько 3 %.

---

<sup>126</sup> Житіє Авраамія Смоленського // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. М., 1981. С. 71.

<sup>127</sup> Макарий. История русской церкви, СПб., 1866. Т. IV. С. 308.

<sup>128</sup> Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. 1962. Т.1. С.442-444.

<sup>129</sup> Очерки истории школы...

Дослідники пояснюють низький відсоток учнівських вправ тим, що навчалися письму маленькі новгородці в основному на церах.

Вивчення змісту берестяних грамот зумовило переосмислення науковцями питання поширення освіченості в Русі. Фактологічний матеріал підтвердив, що грамотою володіло не тільки духовенство і представники державної адміністрації, а й міське населення. Заувага в Патерику щодо Спиридона – був невігласом, бо походив із села – слугує підтвердженням обмеження розповсюдження грамотності містами<sup>130</sup>. На початку XIII ст. питома вага грамотних серед населення Русі становила 1–2%, а в містах сягала 10 %<sup>131</sup>. На думку М. Ю. Брайчевського, поширення грамотності в Русі було значно ґрунтовнішим, ніж у більшості європейських країн<sup>132</sup>.

Таким чином, використання слов'янської мови як літературної, хоча й не цілком своєї, проте близької і в будь-якому разі зрозумілої, мало свої переваги. Це підвищувало статус мови розмовної та робило письменним практично кожного, хто вмів розбирати «книги» (читати літери / тексти). Така поширена грамотність у Новгороді набула форм інтенсивного листування у вигляді берестяних грамот, а в Києві не могла бути втриманою навіть у храмі: численні графіті почали з'являтися на стінах Софійського собору. Наявність давньоруської книжності, представлені перекладними й оригінальними працями, а також пам'ятки ділової та побутової писемності, підтверджують поширеність освіченості в Руській державі.

\*\*\*

Освіта в Русі, що заважила для князів засобом утвердження цінностей нової християнської віри і культури, з часом віддана світською владою в компетенцію духовної, стала побічним продуктом діяльності православної церкви. Вертикаль, вибудована в європейській системі освіти, в українській

---

<sup>130</sup> Антологія... С. 125.

<sup>131</sup> Очерки истории школы...

<sup>132</sup> Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. К.: Наукова думка, 1989. С. 267.



культурі залишилася горизонталлю – духівництво, яке перетворило навчання читання та письма в спадкоємне «ремесло», почасти і зовсім обходилося без учених мудрощів, довіряючи голосу і пам'яті. У поширенні й утвердженні християнства серед народу усна традиція у формі духовних віршів була не менше, якщо не більше дієвим засобом. Відзначена багатьма дослідниками обрядова сторона православ'я домінувала як спосіб засвоєння нової віри, ставши природним продовженням епічної традиції.

Ідеї навчання і вченості були запозичені Руссю з прийняттям християнства з Візантії і поширенням книг із південних слов'янських земель. Побутування учительства у формі навчання за працями отців Церкви та закріплення за книгою головних доктринальних функцій у Русі підтримувало високий рівень книжної мудрості, забезпечувало «однодумність», зміцнювало населення в правильній вірі. Такий спосіб навчання абсолютно задовольняв культурні запити, поширюючи християнську віру, правду й істину, при цьому не «травмуючи» суспільство соціально закріпленим поділом на «навчених» («освічених», «учителів») і «невігласів» (необізнаних у читанні), зберігаючи між ними певний час межу відкритою.